

Egry Gábor

Magyar birodalom?

Regionális elitek, nacionalista politika, centrum-periféria küzdelem Magyarországon a dualizmus utolsó évtizedeiben¹

A birodalmak történetírása új erőre kapott az elmúlt évtizedekben, a kutatók egyre erősebb érdeklődést mutatnak a téma iránt. Az új szakirodalom, a *New Imperial History*² egyik kiemelkedő munkája Pieter M. Judson *The Habsburg Empire – A New History* című kötete, amely egyúttal megtestesíti mindazon művek összességét, melyek végül Közép- és Kelet-Európa nem túl régi történetének alapos újragondolásához vezettek.³ A dualista monarchiáról született munkák azonban sajátos módon tükrözik annak struktúráját, ritkán kísérlék meg összekapcsolni a két birodalomrész történetét. Ennek persze jó oka van: Magyarország és a „Reichsratban képviselt országok és tartományok” (vagyis Ciszlajtánia, vagy röviden Ausztria) állami berendezkedése lényegileg különbözött egymástól. Az osztrák birodalomfél különböző közigazgatási hagyománnyal bíró tartományokat fogott össze, melyek törvényhozási autonómiája 1867 után is megmaradt. A másik oldalon Magyarország egységes állammá alakítása gyorsan lezajlott, egységes közigazgatással és törvényhozással. Emellett míg Magyarországra a magyar elit nemzetállamként tekintett, ebből kifolyólag nemzetiesítő politikát folytatott, addig Ausztriában nem volt olyan nemzeti mozgalom, amely az összes tartományt hasonló céllal összefoghatta volna.⁴ A két eltérő állam egyetlen birodalmi keretbe történő beillesztésének módja és annak mechanizmusai mellett fontos kérdés lehet, hogy az együttélés miként hatott magukra az alkotórészekre, miközben az is felmerül, hogy egyáltalán van-e értelme ennek a hagyományos megkülönböztetésnek?⁵

¹ A tanulmány a következő angol nyelvű munka kis mértékben átdolgozott változata: Regional Elites, Nationalist Politics, Local Accommodations. Center-Periphery Struggles in Late Dualist Hungary. In: *Österreich-Ungarns imperiale Herausforderungen. Nationalismen und Rivalitäten im Habsburgerreich um 1900*. Hg.: BACHINGER, Bernard – DORNIK, Wolfram – LEHNSTAEDT, Stephan. Göttingen, V&R Unipress, 2019. 333–353. Kutatásaimhoz az OTKA K 112968 számú és az ERC CoG 772264 Nepostrans projekt nyújtott segítséget.

² HIRSCHHAUSEN, 2016.

³ JUDSON, 2016; COHEN, 2007.

⁴ HIERS-WIMMER, 2013.

⁵ VARGA, 2020; CSAPLÁR-DEGOVICS, 2020.

Minden „imperialista” megközelítésnek számot kell tehát vetnie az Osztrák-Magyar Monarchia kettős jellegével, de ezen túl is komoly kihívást jelent, hogy amennyiben Magyarország nemzetiesítő állam volt (vagy akár csak erre törekedett), akkor miként terjeszthető ki a birodalmi történetírás az ország történetére? Éppen ezért aligha meglepő, hogy a történetírói munkák lehetőleg leszűkítik a vizsgálatot egyetlen alkotóelemre, sőt olykor még annál is szűkebbre veszik a fókuszot. Egy egységes birodalmi történet aligha épülhet a két birodalomfél összehasonlítására, hiszen ez azonnal megkérdőjelezné a birodalmi keretet. Még Judson könyve sem tudta egybefogni a Monarchia egészét. Alapvetően inkább felülről lefelé irányuló elemzése, vagyis annak bemutatása, hogy a birodalom fogalma, eszméje és gyakorlatai miként járták és alakították át a regionális és helyi közösségeket, logikusan nem lehet egységes történet.⁶ Egy ilyen történet megfogalmazását nehézkessé teszi az is, hogy egymásnak ellentmondó struktúrákat és nézőpontokat kellene prezentálni. Mindenekelőtt az jelent nehézséget, hogy a „birodalmiság” fogalma Magyarországon „magyar királyi” formában jelenhetett meg, hiszen a domináns diskurzus nem engedett abból a felfogásból, hogy Magyarország külön nemzetállam, miközben – és ebben részben a történetírás is követi – a politikát is egységesként jelentette meg, nem pedig térben és társadalmi választóvonalak mentén töredezettként.

Figyelemre méltó kivétel ez alól Benno Gammerl könyve az állampolgársági politikáról,⁷ ami a Monarchiát a Brit Birodalommal hasonlítja össze. Ennek során Magyarországot Kanadával veti össze, sikeresen beillesztve azt a birodalmi keretbe. Azonban ebben az esetben is kénytelen Gammerl visszafogottan foglalkozni a dualista rendszer sajátosságaival. Ráadásul az állampolgársági jog alakulásával meg is kerüli a problémát, amivel más munkáknak szembe kell nézniük, hiszen az állampolgárság legalább a két birodalomfél egyikében egységes volt, nem pedig egyenlőtlen és változatos, mint sok más társadalmi struktúra, intézmény vagy politika.

Ebben a tanulmányban más megközelítést javaslok, Magyarország nemzetállami felfogásának alternatíváját, ami egyúttal alkalmas lehet a két birodalomfél együttes elemzésére is. Azt állítom, hogy Magyarország önmagában is közelebb állt a birodalmi berendezkedéshez, mint azt az országról kialakított általános kép megengedi. Különösen a centrum és periféria közti viszony működtetésében érhető tetten a birodalmi gyakorlat, ami a magyar állam néhány további kulcsfontosságú jellemzőjével együtt – mindenekelőtt a soknemzetiségű jelleget érdemes kiemelni – lehetőséget kínál arra, hogy magyar birodalomról beszélhessünk. Ez egyébként azzal is összhangban állna, hogy a *New Imperial History* a Monarchia utódállamait is kvázi- vagy minibirodalomnak tartja.⁸

A magyar „rejtett” vagy „informális” birodalom létének egyfelől a történelmi örökség volt az oka. Másfelől viszont mindazok a kihívások, amelyekkel Ausztria-Magyarország együttesen, és Magyarország külön is szembenézett a 20. század fordulóján, és amelyek a modernizáció, a nemzeti mozgósítás, az állam és a polgár

⁶ JUDSON, 2016. 1–15; 333–384.

⁷ GAMMERL, 2010.

⁸ HIRSCHHAUSEN, 2016. 753.

viszonyának átalakulása keretei közt jelentkeztek.⁹ Nem meglepő módon ezek egyike volt a nacionalista politika (ideértve a magyar nacionalizmust), ennek erősödése a birodalom egyensúlyát is érintette. A következő a modernizáció volt az egyenlőtlen fejlettségű államon belül.¹⁰ Magyarország egyes régióiban (például Erdélyben) az I. világháborút megelőzően premodern gazdálkodás és a második ipari forradalom lehetőségeinek meglovagolása – például új nyersanyagok, mint a földgáz kiaknázása révén – egyidejűleg létezett. Az elmaradottság és az ugrás-szerű fejlődés lehetősége is olyan fejlesztési tervekhez vezetett, amelyek társadalmi reformokat is magukba foglaltak, viszont aligha voltak megvalósíthatóak a központi kormány támogatása nélkül.¹¹

Az új – a hagyományos kontinentális, dinasztikus birodalmaknál sokszor hatékonyabbnak tűnő – nemzetállamokkal folytatott rivalizálás volt a következő tényező. Az eredmény kölcsönös alkalmazkodás volt, társadalmi, politikai és gazdasági feszültségekkel. Ezek között mind a központ, mind a periféria lakóinak helyet kellett találniuk. Így aztán kiemelkedően fontos volt, hogy az állam milyen hatékonyan képes működtetni a perifériáit, ami egyúttal a harmadik kihívást jelentette.

Tanulmányomban a centrum-periféria viszonyból vett példákkal mutatom be a birodalmi gyakorlatok jelentőségét és azt, hogy azok hogyan fonódtak össze az új kihívásokkal. Három modellt elemzek.

- (1) A rendi hagyományokon alapuló önkolonizációt, ami a központosítást és a tényleges helyi autonómiát hozta közös nevezőre, miközben lényegtelenre tette az etnikai választóvonalakat a helyi társadalomban.
- (2) A modernizáció igényéből és az erősödő nemzeti mozgalmak jelentette kihívásból fakadó regionalista mozgalmat.
- (3) A tituláris nemzet (a magyarok) újjászervezését helyi szinten nemzeti kisebbségi közösségként, annak társadalmi és intézményi következményeivel együtt.

Bár a modellek egyes jellegzetességei megegyeztek vagy legalábbis nagyon hasonlítottak egymásra, maguk a modellek mégis különböző változatait jelentették a centrum-periféria viszony működtetésének és különböző választ kínáltak ugyanarra a kérdésre: miként jeleníthetők meg és képviselhetők hatékonyan a helyi és regionális érdekek és normák egy egyre inkább egységesítő, homogenizáló és nemzetisítő, de soknemzetiségű államban, miközben számot kell vetni az egyenlőtlen fejlettséggel is?

A magyar „birodalom” és perifériái 1900 körül

A birodalom fogalma – az államiság jól elkülöníthető, sajátos formájaként – éppen annyira vitatott, mint bármely fogalom, amellyel változatos, sokszor igen különböző egyedi esetekből próbálunk általánosítani. Hosszú ideig a birodalmat vagy

⁹ COHEN, 2007.

¹⁰ JANOS, 1982; KOMLOSY, 2014.

¹¹ BALATON, 2010; BARDI, 2003; LENGYEL, 2016.

a metropoliszból uralt gyarmatokkal azonosították, vagy államok, tartományok, királyságok és városok dinasztikus konglomerátumával, amit az uralkodók hosszú leszármazási sora különböző jogcímenek gyűjtött össze. A modern európai gyarmatbirodalmakat így könnyen szembeállíthatták a roszaktag dinasztikus, kontinentális birodalmakkal. Az újabb szociológiai és történeti munkák azonban arra helyezik a hangsúlyt, hogy minden különbségük ellenére ezek az államok közös államisággal bírtak. Ennek lényege, hogy a metropolisz (centrum) változatos módon – differenciáltan – uralta a különböző területeket, amelyek így a metropoliszhoz képest mind perifériának számítottak, bármilyen viszonyban álltak is egymással.¹²

A differenciált uralom nem csupán az egyes részek eltérő jogállását jelentette, hanem a helyi és regionális elitiek aktív részvételét a birodalmak uralmi rendszerében. Társadalmi és kulturális helyismeretük, a szokásokra, jogrendre vonatkozó tudásuk kulcsfontosságú és elengedhetetlen volt a birodalmi elit számára is. Így azonban ezek a helyi vagy regionális elitiek is hatással voltak arra, hogy a birodalmi uralom milyen formában és eszközökkel, valamint milyen céllal jött létre és működött, és persze hatással voltak a központra is, vagyis saját maguk is alakították a birodalmi uralmi rendszerben elfoglalt helyüket.¹³ A birodalom uralma másfelől olyan birodalmi személyiségekre épült, akik tudása (technológiai, tudományos, politikai stb.) és mobilitása képessé tette őket arra, hogy könnyedén mozogjanak a sokszor hatalmas birodalmi térben, így kötve össze annak távoli részeit, ezzel elősegítve a birodalom működtetéséhez szükséges tudás áramlását is. Sokszor ők is a központ és a periféria közti közvetítők lettek, szerepükhöz tartozott az eltérő érdekek kiegyensúlyozása.¹⁴

Végül a birodalmak fokozatosan adaptálták a rivális nemzetállamok működésének elemeit, miközben a nemzetállamok is átvették a birodalmi modelleket. Ez a kölcsönös alkalmazkodás a birodalmak nemzetiesítéséhez és a nemzetállamok birodalmi jellegűvé válásához vezetett. Ez az egyik oldalon olyan lépésekben mutatkozott meg, mint a választójog kiterjesztése vagy az általános hadkötelezettség bevezetése a birodalmakban, a másik oldalon pedig például a nemzetállamok gyarmatosító terveiben öltött testet.¹⁵ Ausztria-Magyarországon mindez az általános demokratizálás keretében történt. Ez nem csupán választójogi reformot jelentett, hanem a polgári és szakmai szervezetek terjedését és a társadalom egyre nagyobb részének fokozatos politikai aktivizálódását is, még ha ez sokszor csak a szűken értelmezett politikai intézményeken kívül, informális módon történt is. A közigazgatás különböző szintjein működő bürokrátaikon keresztül a társadalom befolyása a politikai döntésekre egyre nőtt.¹⁶

Magyarország 1910 körül a birodalmi államiság legtöbb sajátosságával rendelkezett. Az egységállam egyre erősödő retorikája ellenére még mindig jelen voltak a dinasztikus területi konglomerátum egyes jellegzetességei. Nemcsak a dualista ország volt sokáig Bécsből közvetlenül és elkülönülten kormányzott egységek

¹² BURBANK–COOPER, 2010. 8; 16–17; MEIER, 2002. 46–47.

¹³ HIRSCHHAUSEN, 2016. 730–734.

¹⁴ Uo., 734–737.

¹⁵ LEONHARD–HIRSCHHAUSEN, 2009. 12–13; 107–109; HIRSCHHAUSEN, 2016. 753.

¹⁶ COHEN, 2007.

egyesítésének eredménye (Erdélyi Nagyfejedelemség, határőrvidék, az 1849 után közvetlenül Bécsből irányított Horvátország, az 1778-ban megszüntetett Bánság, amit részben a Szerb Vajdaság keltett életre 1849 és 1860 között), hanem maga a szűkebb értelemben vett ország is magán viselte az oszmánoktól visszahódított ország eltéréseiből és a rendiségből eredő különbségeket még a késő 19. és a korai 20. században is.

Az egyik leglátványosabb ezek közül az 1853-ban hatályba léptetett osztrák polgári törvénykönyv eltérő hatálya volt az ország különböző részein. Erdélyben és a határőrvidéken lényegében az egész kódex hatályban maradt – Erdélyben például csak a kommunista korszakban törölték el –, máshol csak telekkönyvi rendelkezései.¹⁷ Számos privilegizált csoport (a szepességi cipszerek, a jász-kunok vagy a hajdúk) vagy területi egység (Szászföld, székely székek) különállása is csak az 1876-os közigazgatási reformmal szűnt meg. És még ezt követően is nem egy közülük valamilyen formában tovább élt. Az erdélyi Szász Egyetem (*Nationsuniversität*) például olyan képviselői testületté alakult, amelynek tagjait az egykori Szászföld lakói az országgyűlési cenzus alapján választották, és kizárólagos joga volt a hatalmas közösségi vagyon (jórészt hatalmas erdőségek a Kárpátokban és elsőrangú ingatlanok a városokban) működtetésére, valamint a jövedelmeinek elosztására közösségi – oktatási és kulturális – célokra a korábbi szász autonómia lakói részére.¹⁸

Másfelől az egységesítés nem 1867-ben kezdődött és nem csak a magyar nemzetállam-építéshez kötődött. Már a felvilágosult abszolutista uralkodók megkísérelték a rendi privilégiumok megkurtítását, a jogalkotás és közigazgatás egységesítését; II. József a Szent Korona országaiban egységes adminisztrációt is felállított. A korai dualista reformok persze különböztek a jozefinista kísérlettől, hiszen a magyarok egységállamát akarták létrehozni, és céljuk, a rendi maradványok okozta nehézségek ellenére is, az egységes nemzetállam kiépítése volt. A „feudalizmus” elleni küzdelem azonban nem szűnt meg az államreformmal. Éppen ellenkezőleg, a rendi normák, intézmények, szokások és viselkedési formák elleni harc azoknak a politikusoknak az állandó témája volt, akik további modernizációért küzdöttek.¹⁹ Akármit is mondtak a vezetői, Magyarország sokkal inkább volt egy gyorsan modernizálódó ország, ahol a változás egyenlőtlenül érintette a társadalmat, mint egy egységes keleti Franciaország. Az átalakulásban a társadalom jelentős része lemaradt, akik őrizték az informális normákat és intézményeket.²⁰

Magyarország valósága nyomot hagyott a centrum-periféria viszonyon is. Az általam bemutatott három példa eltérő körülmények között született meg, ennek ellenére fontos közös jellemzőik voltak. Mindegyiket meghatározta, hogy a közigazgatási reformot megelőző csoportos rendi privilégiumokhoz kötődtek (tömeges nemesség, székely rendi nemzet, szász nemzeti egyetem). Jellemző volt rájuk a különösen periférikus helyzet, ami jelenthetett társadalmi vagy fizikai távolságot, elmaradottságot, esetleg sajátos társadalmi szerkezetet is. Továbbá két régió is

¹⁷ VALLASEK, 2004.

¹⁸ GÖLLNER, 1998.

¹⁹ CIEGER, 2001.

²⁰ JANOS, 1982. 84–148.

olyan területen feküdt, amit csak nem sokkal korábban csatoltak Magyarországhoz. Innen nézve a differenciált uralom három típusa három lehetőséget kínált arra, hogy kezeljék a rendiségtől a modern, nemzeti társadalomba való átmenetet, vagyis éppen a birodalmi örökség meghaladását.

Máramaros megye (Maramuresch, Maramureș) az ország északkeleti részén feküdt, magas hegyektől körülvéve, mind az Alföldről, mind Erdélyből nehezen megközelíthető volt. Több nyelvű (ruszin, magyar, román, német, jiddis) és sokvallású (görögkeleti, görögkatolikus, római katolikus, református, zsidó, evangélikus) társadalmában szokatlanul sűrűn szőtt nemzetségi hálókkel összekapcsolt nemes-ség dominált. Ez a társadalmi csoport is többnyelvű és sokvallású volt, dominálta a megyei és a helyi igazgatást, jelentős arányban volt jelen az igazságszolgáltatásban, miközben a központi igazgatás helyi képviselői és az oktatási személyzet összetétele földrajzi eredetét tekintve is sokszínű volt. A nemesi nemzetségek szoros ellenőrzésük alatt tartották a megye képviselői és végrehajtó testületeit, de ezek egyúttal a kívülről érkezők kooptálására is szolgáltak. Ez a leglátványosabban talán az oktatásban zajlott. Például a Máramarosszigeti Református Gimnázium és Jogakadémia tanári kara számottevő szerepet játszott nemcsak a választott képviselőtestületekben, hanem a végrehajtással foglalkozó bizottságokban és a társadalmi egyesületekben is.²¹

A második példa Marosvásárhely (Târgu Mureș, Neumarkt am Mieresch), a székelyek, a három erdélyi rendi nemzet egyikének történeti központja. A város nemcsak közigazgatási, hanem oktatási központ is volt, és mivel a székelyek kiemelkedő szerepet játszottak az 1848–49-es szabadságharcban, hamar fontos szimbolikus szerepe lett a nemzetesítő Magyarország szempontjából is.

A századfordulón az ipari fejlődés is új fokozatba kapcsolt a város kedvező fekvésének köszönhetően, ami a helyi társadalom összetételét is fokozatosan megváltoztatta, kiegészítve azt az ipari munkások új rétegével. A falusi háttország, a Székelyföld nagy része azonban reménytelenül elmaradottnak tűnt.²² Az egyidejűleg felerősödő román–magyar nemzetiségpolitikai konfliktusra²³ is tekintettel a helyi politikusok és a kormányzat úgynevezett „Akciókat”, vagyis gazdasági fejlesztési programokat kezdeményezett. Főként ipari fejlesztésre törekedtek, valamint olcsó hitel és a korszerű mezőgazdasági technológiák terjesztése volt napirenden.²⁴

Első pillantásra Brassó (Brașov, Kronstadt) városa egészen más világ volt, mint Máramaros vagy a Székelyföld. Modern, étellel teli város gyárakkal, villamosvonalakkal, aszfaltozott utcákkal, utcai világítással, új közigazgatási épületekkel és pezsgő egyesületi étellel. A helyi társadalmat megosztották azonban a rendi korszakhoz is kapcsolódó nemzeti törésvonalak, amikor még csupán a százszoknak lehetett ingatlantulajdonosa. Néhány évtized polgári jogegyenlősége nem tün-tette el a társadalmi különbségeket és a hierarchiát, és a korlátozott választójog segítségével a százszok viszonylag könnyen megőrizték politikai dominanciájukat

²¹ CIEGER, 2003. 90; 92–94; 100; EGRY, 2020b; EGRY, 2021.

²² PÁL, 2003.

²³ HITCHINS, 1999; SZENDREI, 2006.

²⁴ BALATON, 2019; NAGY, 2021.

a helyi közigazgatásban, noha 1910-ben már ők voltak a legkisebb lélekszámú nemzetiség.²⁵ Ez különösen fájdalmas volt a magyar politikusok számára, akiknek szembe kellett nézniük azzal a szomorú ténnyel, hogy a városban a magyarok főként az alsóbb társadalmi rétegekbe tartoztak, míg a magasabb társadalmi státuszúak főként állami hivatalnokok voltak. Az ezeréves Magyarország nemzeti álma különösen komoly akadályokba ütközött itt, ahol iskolázott, jómódú nem magyar elitek saját nemzeti céljaikért szálltak síkra. A magyaroknál még a helyi románok is jobb társadalmi-gazdasági helyzetben voltak.²⁶ Akármilyen erős volt, vagy erős akart lenni a magyar nemzetállam, ezeken a perifériákon komoly nehézségekkel szembesült.

A differenciált uralom három modellje

Máramarosi önkolonizáció

A különböző környezetben megjelenő három modell közül az első a máramarosi elit tudatos önkolonizációja, a második az erdélyi regionalizmus, ami a román nemzeti mozgalom erősödését is ellensúlyozná, a harmadik pedig a brassói magyarság – vagyis a tituláris nemzet – tudatos kisebbségi politikája és kisebbségi nemzetépítése. A következőkben a három modell legfontosabb jellegzetességeit veszem számba, azaz, hogy miként alakították a helyi társadalmat, hogyan formálták a kormányzathoz, a központhoz való viszonyt, milyen módon kapcsolódtak a nemzeti mozgalmakkal és a nem magyar nacionalizmussal folyó küzdelemhez és végül, hogy miként formálták a dualista Magyarország romjain épülő Nagy-Romániát.

Máramaros társadalma egyedi és jellegzetes volt, ami meghatározta a megye politikáját és közigazgatását. Szoros rokonsági szálak kötötték össze az egyébként változatos nemességet, amely erős regionális önazonosságot is ápolt. A rokoni szálak átnyúltak az egyébként nem funkciótlán etnikai és vallási határvonalakon, de a megyegyűlés nem ritkán harcias retorikája ellenére a nemesi szolidaritás kiterjedt mindenkire. Legalábbis ami a megyei alkalmazást és előmenetelt és az egyleti életben való részvételt jelentette. Nemesnek lenni rendszerint szimbolikus elismeréssel járt, például dicsérő gyászbeszéd formájában.²⁷

Ezzel együtt a nemesség hasonlóan szoros összetartozása ekkor már inkább kivételes volt, különösen a fejlődő városi központokban, vagyis ez a jelenség eleve társadalmi távolságot teremtett a központtal szemben. Társadalmi távolság volt jellemző a társadalmi létrán lefelé is, hiszen legalul többek közt szegény, ortodox zsidók helyezkedtek el, akik mezőgazdaságból éltek, ami megint csak egyedi jelenség volt.

Máramaros nemessége sokféleképp próbálta megőrizni domináns helyzetét, és ennek során többféleképp is alkalmazkodtak a modernizációhoz is. Az egyik ilyen stratégiát az oktatás segítségével történő önreprodukció jelentette, elsősorban

²⁵ VARGA-KUNA, 2016; ROTH, 2010.

²⁶ VARGA-KUNA, 2016; DANNEBERG, 2018.

²⁷ CIEGER, 2003. 92–94; DEÁK, 2018; EGRY, 2021.

a jogi pálya. A jogi diploma államtudományi végzettséget is jelentett, ami részben szimbolikus volt, de egyúttal kizárólagos jogot is jelentett a közigazgatási állásokra. A nemesi családokból sokan jártak Budapestre vagy Kolozsvárra egyetemre. A megyében is volt azonban jogakadémia, a református kollégiumhoz kapcsolva. Ezek a helyi intézetek kifejezetten népszerűek voltak, zsidó és görögkatolikus családokból is sokan tanultak itt.²⁸

Mivel a jogakadémia végzőseinek többsége helyi nemesi családból került ki, akik aztán a megyei és városi igazgatásban kaptak helyet, nem meglepő, hogy a református iskolákban betöltött vezető szerep a tanároknak is jelentős presztízst hozott, akkor is, ha egyébként nem máramarosiak voltak. A szatmárnémeti (Satu Mare, Sathmar) születésű Gergely György például Budapesten végzett és 1900-ban, egy évi bírói szolgálat után kezdett tanítani tanársegédként Máramarosszigeten. 1902-től már professzor és 1914-ben a jogakadémia igazgatóhelyettese. Közben a Máramarosmegyei Közművelődési Egyesület oktatási szakosztályának elnöke, a helyi polgári fiúiskola választmányának tagja, a máramarosszigeti tanítóképző igazgatósági tagja, a városi tanács és a vármegyei törvényhatósági bizottság és állandó választmány tagja. Emellett a Máramarosi Református Egyházmegye világi főgondnoka és országos egyesületek (Magyar Társadalomtudományi Egyesület, Országos Kálvinszövetség, Jogakadémiai Tanárok Országos Egyesülete, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Országos Református Tanáregyesület) tagja.²⁹

A hét állandó jogakadémiai tanár közül 1918-ban nem egyedül Gergely töltött be fontos társadalmi és politikai pozíciókat az iskola falain túl is. De Szatmár viszonylag közel volt Máramaroshoz, és ez talán könnyebbé tette a befogadását. Az a két kollégája, akik távolabbról érkeztek Máramarosszigetre, soha nem kerültek be hasonlóan fontos testületekbe, miközben a szintén szatmári Lányi János a törvényhatósági bizottság és a városi tanács tagja, a közművelődési egyesület oktatási szakosztályának választmányi tagja, nem utolsósorban pedig az 1917-ben újjászervezett megyei Függetlenségi és 48-as Párt főtitkára volt.³⁰

Egy másik típus figyelhető meg a nagyobb létszámú és változatosabb földrajzi eredetű középiskolai tanárság körében. 1918-ban a református líceum 18 tanára közül csak ketten voltak született máramarosiak. A pozíciói alapján leginkább elismertnek tűnő Juhász Péter ugyan 1873-ban Máramarosszigeten született, de lényegében a többiek is kivétel nélkül nélkül fontos szerepet játszottak a helyi szakmai, kulturális és gazdasági egyesületekben, és a politikai szerepet betöltő nyolc tanárból hat a megyén kívülről érkezett.³¹

Az intézmények feletti szoros ellenőrzés azonban csak az egyik eleme volt a sajátos máramarosi hatalmi szerkezetnek, és önmagában vélhetően nem lett volna elég a nemesi nemzetségek hatalmának megőrzéséhez. Ehhez szükségük volt a központi kormány támogatására is. A máramarosi elit, hasonlóan a többi északkelet-magyarországi (ma kárpátaljai) megye nemességéhez, vagy éppen

²⁸ BALOGH, 2013.

²⁹ *A máramarosszigeti ref. Lyceum*, 1917; *A máramarosszigeti ref. Lyceum*, 1918; *Máramarosi Közművelődési Egylet*, 1917; *Városatyák választása*, 1917.

³⁰ *A máramarosszigeti ref. Lyceum*, 1917; *A máramarosszigeti ref. Lyceum*, 1918; *A máramarosszigeti ref. Lyceum*, 1919; *Pártszervezés*, 1917.

³¹ *A máramarosszigeti ref. Lyceum*, 1918.

a dél-bánsági városokhoz és a valamikori határőrvidékhez,³² olyan stratégiához folyamodott, ami a gyarmati viszonyokra volt jellemző. Tudatosan építettek arra, hogy a helyi politikát – amennyire lehetséges – elválasszák az országostól. Országos szinten a helyi elit szavazatokat és képviselői helyeket szállított, folyton a kormányzópárthoz csatlakozva, tekintet nélkül annak politikai irányultságára. Rendre felkértek egy vagy két országosan ismert politikust, lehetséges minisztereket vagy államtitkárokat, hogy képviseljék a megyét, mindenképp a máramarosszigeti választókerületet, a többi parlamenti helyet pedig részben a helyi nemesi elit töltötte be. Az utóbbiak közül kiemelt szerepet kapott az apsai (Apsa) Mihali/Mihályi család mint a románok képviselője, ők 1918-ig végig számíthattak egy országgyűlési mandátumra.³³ A szokásjog az volt, hogy a főispán – elvben a kormány képviselője – helyi családi gyökerekkel rendelkezzen, amit a *Máramaros* című újság 1917-ben, Tisza István bukása után olyan hallgatóságos megállapodásnak nevezett, amit a korábbi kormányok is betartottak.³⁴

Mint a Mihaliak/Mihályiak példája is mutatja, a románoknak biztos helye volt ebben a rendszerben. Kormánypárti képviselők lehettek, egészen magasra juthattak a megyei igazgatásban. Azért is megkerülhetetlenek voltak, mert a görögkatolikus egyházban is vezető szerepet játszottak. Megint csak a Mihaliak/Mihályiak példája a leglátványosabb. Az országgyűlési képviselő Teodor/Tivadar és Petru/Péter mellett közülük került ki Victor Mihali balázsfalvi érsek is.³⁵

Az „alku” tehát kölcsönösen előnyös volt. A parlamenti támogatás és a kormány melletti nyilvános elköteleződés ellenében a helyi elit megőrizte befolyását a közigazgatás és az erőforrások elosztása felett. A keretek nem engedték, hogy eltérjenek az országos politikától, a vármegye és politikai testületei – a románok és ruszinok is – szavakban támogatták az egységes, modern magyar nemzetállam építését. A megyén belül viszont a régi elit stabilitása volt jellemző, ami számíthatott Budapest anyagi és politikai támogatására helyi céljainak elérésében. A máramarosiaknak meg kellett mutatniuk, hogy önként alávetik magukat a központnak, de saját, sokkal kisebb „birtokukon” szabad kezut kaptak.³⁶

Ennek a berendezkedésnek az igazi ereje valójában Ausztria-Magyarország szétesése után mutatkozott meg. A román csapatok érkezése, Románia szuverenitásának kinyilvánítása látszólag aláásta a központ – immár Bukarest – és a periféria viszonyát. Bár egy darabig a helyi intézmények megkísérelték fenntartani a kapcsolatot Budapestele, ez lehetetlennek bizonyult. Az állami intézmények hamarosan Romániához kerültek, ettől kezdve új szabályok érvényesültek.³⁷ A református iskolák elvesztették azt az állami szubvenciót, ami valójában lehetővé tette a működésüket már 1918 vege előtt is. Számos, részben véletlenül egybeeső, olykor

³² EGRY, 2020; BEREZ, 2019.

³³ DEÁK, 2018.

³⁴ CIEGER, 2003. 90; 100; *Az új főispán*, 1917.

³⁵ IUDEAN, 2012.

³⁶ CIEGER, 2003. 100.

³⁷ EGRY-ÁBRAHÁM, 2019. 69; 82; 91. dokumentumok.

kicsinyes és személyes motiváció nyomán, a hatóságok bezárták a református líceumot és jogakadémiát, és a többi középiskolát is románosították.³⁸

A gyors románosítás homlokzata mögött azonban a régi szerkezetek meglepően szilárdak maradtak, elsősorban azért, mert a helyi elit továbbra is kézben tartotta az adminisztrációt, ráadásul a távoli Máramaros nem volt vonzó a karrierre vágyóknak. Máramarosszigeten 1921–22-ben is még lényegében kétnyelvű volt az igazgatás.³⁹ 1925-ben a megye tisztviselőinek nagyobb része már 1918 előtt is hivatalt viselt, még ha néha románosabbra is változtatták a nevüket. A magasabb, ezért aztán politikailag is fontosabb pozíciókat betöltők is azok voltak, akik karrierjüket 1918 előtt kezdték, és volt, aki a központi adminisztrációban is magasra jutott ezzel az előélettel.⁴⁰

Nem meglepő tehát, ha a jogakadémia és a református líceum, miközben megkísérelte feloldani a hatósági korlátozásokat, hallgatólagos támogatást kapott a megyei igazgatótól, ami közvetíteni próbált Bukarest és a magyar intézmények közt. Gergely György erről maga is azt írta, hogy a megyei igazgatás azért vállalkozott erre a szerepre, mert a tisztviselők többsége a jogakadémián végzett.⁴¹

A román Máramaros a két református intézmény bezárása után is hasonló maradt ahhoz, ahogy a megye 1918 előtt működött. A prefektusok (a magyar főispánok megfelelői) a hosszantartó liberális kormányok idején (1922–1926, 1927–1928, 1933–1937) a Mihali/Mihályi családból kerültek ki, máskor pedig a klienseik közül.⁴² A sajtó rendre olyan közjátékokról tudósított, amelyek magyar kulturális gyakorlatokat jelenítettek meg – románok részvételével.⁴³ A máramarosi románok sokkal jobban tolerálták a magyarokat, mint az Románia nemzetesítő politikájából következett volna.⁴⁴ Végül, amikor 1940-ben a megye újra Magyarországhoz került, az új főispán Flavius Iurca lett, korábban prefektus, még korábban – 1918 előtt – megyei tisztviselő. A Mihaliak/Mihályiak kliensének tartották, és még egy országosan is nyilvánosságot kapott párbaja is volt – mint egy igazi magyar úriembernek.⁴⁵

Erdélyi regionalizmus

Tekintettel a célkitűzésére és kiterjedésére, nem meglepő, hogy az erdélyi regionalizmus a centrum-periféria viszony más típusát jelentette. Amíg a máramarosi nemesi családok megelégedtek azzal, hogy megőrizték a dominanciájukat egy távoli és kicsi régióban, valamint örültek annak, hogy a modernizáció bizonyos

³⁸ EGRY-ÁBRAHÁM (SZERK.), 2019. 95–97. dokumentumok; BÁRDI, 2014. 91–95; BALOGH, 2013. ANSJ MM, Liceul Reformat din Sighet.

³⁹ AN SJ MM Oraşul Sighet, inventar 1699 Acte administrative dosar 30/1920.

⁴⁰ Victor Hodor, aki 1918-ig az ökörmezői járás főszolgabírája volt, minisztériumi főfelügyelő lett. (EGRY, 2020a. 142) Dán György/Gheorghe Dan pedig alprefektus, noha 1918 előtt főispáni titkárként fungált. (*Magyarország tiszti cím- és névtára*, 1917. 147; *Calendarul administrativ*, 1925. 296.)

⁴¹ AN SJ MM Liceul reformat dosar 854, f. 28–29; dosar 868, f. 68.

⁴² EGRY, 2020b.

⁴³ *Máramarosban magyarul mulatnak*, 1935.

⁴⁴ *Máramaros megértő szelleme*, 1929.

⁴⁵ ABLONCZY, 2004. 164.

eredményeihez is hozzáfértek, azok, akik 1910 körül magasra emelték az erdélyi érdekek képviselőit zászlaikat, úgy vélték, hogy a magyar dominanciát két veszély fenyegeti: a román nemzeti mozgalom erősödése és a magyar nemzeti modernizáció viszonylagos sikertelensége.⁴⁶ Az úgynevezett Erdélyi Szövetség megalapításának közvetlen kiváltó oka azonban mégis Tisza István elsöprő választási győzelme volt 1910-ben.

Tisza – valószínűleg a késő dualista Magyarország legerősebb érzelmeit, főként gyűlöletet kiváltó politikai személyisége – ekkor tért vissza győztesen, négy évet töltve a parlamenten kívül, miután több mint 30 éves megszakítás nélküli kormányzást követően liberális pártja vereséget szenvedett az 1905-ös választásokon.⁴⁷

Diadala, ami nem kis részben erőszakon és korrupción nyugodott, csupán maroknyi erdélyi parlamenti helyet hagyott ellenzéki kézben, holott 1910 előtt egyetlen liberális képviselő sem volt a tartományból. Ennél is fontosabb volt, hogy helyi szinten is áttörni látszott Tisza Nemzeti Munkapártja. A kolozsvári törvényhatósági bizottságban, amit évtizedekig az ellenzék – a függetlenségi párt – irányított, 1910-ben a Munkapárt szerezte meg a többséget. A kudarcosorozattól megrendült ellenzék alternatív mozgósítási lehetőségeket keresett, hogy kihívást intézzen a kormányhoz. A regionalizmus hatásos eszközzé vált.⁴⁸

Amikor a sajtóban már 1910 óta szellőztetett, majd tesztelt regionalista eszmék hívei 1913-ban megalakították az Erdélyi Szövetséget, az azonnal Tisza ellenfeleinek gyülekezési helyévé vált. Az erdélyi ellenzéki képviselők nagy többsége (13 fő) csatlakozott hozzá, akárcsak 6 korábbi ellenzéki képviselő; a Munkapártból csak egyetlen képviselőt hívtak meg. De a kolozsvári biológus professzor, Károlyi Mihály barátja, Apáthy István menedzselte szövetség nem pusztán álcázott találkozóhelye volt az országos szinten jelentéktelenné válás fenyegette politikusoknak. Létrejöttét elsősorban tagjainak az a meggyőződése magyarázta, hogy Erdély súlyos fenyegetéssel néz szembe. Az újjáéledő román nacionalizmust a gyorsan gyarapodó román középosztály egyre erősebbé teszi, ráadásul ez sokszor a magyar dzsentri kárára történik, amit felerősít a magyarok lakta térségek tartós elmaradottsága, dacára a századforduló óta tartó fejlesztési programoknak. Eközben a központi kormány képtelen megfelelni a kihívásnak, főként a helyi viszonyok ismeretének hiánya miatt.⁴⁹

Az országos politikában fenyegető tartós eljelentéktelenedés és az általuk megfogalmazott erdélyi problémák megoldatlansága felett érzett valós elkeseredés együtt vezetett ahhoz az elképzeléshez, hogy át kellene alakítani a központ és a periféria viszonyát. A magyar nemzetállami centralizációt enyhíteni kell, Erdélyt a kormánynak sajátos módon kell igazgatnia. Bár a szövetség soha nem fejtette

⁴⁶ A regionalizmusra lásd: FALUSI, 2020; BÁRDI, 2003; EGRY, 2013; LENGYEL, 2016. A románokra: HITCHINS, 1998; IUDEAN-ONOJESCU, 2013. A modernizációra: NAGY, 2021; EGRY, 2009; BALATON, 2019. A regionalista felfogás irodalmi megjelenítésére, igaz retrospektív módon, lásd Bánffy Miklós Erdély-trilógiáját.

⁴⁷ VERMES, 2001.

⁴⁸ EGRY, 2013. 4–7.

⁴⁹ BÁRDI, 2003; EGRY, 2013. 13–14; LENGYEL, 2016. 62–71; FALUSI, 2020.

ki, miként képzei az új, regionalista közigazgatást, alaposan kidolgozta az általuk megfogalmazott problémák megoldásának módját.⁵⁰

Anélkül, hogy ezeket a programokat részletesen ismertetném, a centrum-periféria viszony átalakításának elképzeléseit mutatom be. A szövetség további székelvényföldi fejlesztéseket követelt, a legfontosabb kívánságuk azonban az erdélyi politikusok nagyobb befolyása volt a régiót érintő döntésekre. A problémákat csak azok oldhatják meg, akik ismerik a helyi viszonyokat, ismerik a fenyegető veszély valódi természetét, és akik újjászerveznék az erdélyi társadalmat egységes magyar társadalommá, amely közösen tenne a modernizációért: a parasztok iskolázásáért és felemelésért, az új természeti erőforrásokon, főként a földgázon alapuló új ipari bázis kiépítéséért, új vasutak építéséért, modern mezőgazdasági technikák terjesztéséért.

Ebből logikusan következett, hogy a közigazgatás is alapos változtatásokra szorult. Ez főként professzionalizációt jelentett, míg a politika reformja a választójog kiterjesztését. A regionalisták feltétel nélküli támogatást vártak a kormánytól a saját programjukhoz, mivel azt tartották az egyetlen megoldásnak, hogy a tartomány nehoj román kézbe kerüljön. 1917-ig azonban tartózkodtak a románok nemzeti diszkriminálásától.⁵¹

Így azt is okosan elkerülték, hogy a tartományi önkormányzat részleteivel foglalkozzanak, nem utolsó sorban azért, mert a tagság is megosztott volt. A legmeszebbre 1917-ben mentek, amikor egy kiterjedt hatáskörű kormánybiztos, lényegében kormányzó kinevezését kérték. Ezzel együtt a szövetség egyes tagjai regionális autonómiát akartak, érvelésük lényegében megfelelt azoknak a regionalista mozgalmaknak, amelyek nem etnikai alapon követelnek autonómiát. Megfordult a centrum-periféria szimbolikus viszonya, a periféria mint az autentikus nemzeti világ jelent meg, a regionális elit pedig azt állította, hogy a központ támogatásának segítségével lehetősége lesz határozottan fellépni a nemzeti kisebbségekkel szemben.⁵² Mivel a nemzetiségekkel szembeni fellépést úgy jelenítették meg, hogy az fogja eldönteni az egész nemzet sorsát, ők, akik a legjobban ismerték az ellenséget, anélkül kívánhatták a központ feltétel nélküli támogatását, hogy el kellett volna fogadniuk annak gyámságát is. Ebben az értelemben ez nem egyszerű regionalizmus volt, hanem a nacionalizmus szubszidiarisztikus változata. Fenntartották ugyan a nemzet egységének eszméjét, de a döntéshozatalt a központból a perifériára helyezték volna át, oda, ahol a veszély nemcsak kézzelfogható, hanem a leghatékonyabban is lehet küzdeni ellene. Ezzel egyúttal a legfontosabb nemzeti feladatot is maguknak tulajdonították.⁵³

Története során az Erdélyi Szövetség nem maradt egyszerű ellenzéki szerveződés. Tisza bukása után, 1917-ben a tagok hirtelen befolyást szereztek a kormányra, egyesek – például Ugron Gábor belügyér – miniszterek lettek. Mások az új kormánypártok befolyásos lobbistáiként tevékenykedtek.⁵⁴ Létük azonban már kormányra kerülésük előtt komoly kihívást jelentett, különösen azt követően, hogy

⁵⁰ BÁRDI, 2013; FALUSI, 2020.

⁵¹ EGRY, 2013. 9–13; LENGYEL, 2016. 71–84.

⁵² PAASI, 1986; HROCH, 2009.

⁵³ EGRY, 2013. 25–28.

⁵⁴ EGRY, 2013.

az ellenzék – a regionalisták segítségével – visszaszerezte többségét a kolozsvári és marosvásárhelyi törvényhatóságban. Tisza ugyan nem volt hajlandó formális engedményekre, de hajlandó volt a birodalmi eszköztárból számára is ismerős⁵⁵ informális megegyezésre. Egy törekvő, fiatal politikust választott közvetítőnek.

Bernády György nem volt tipikus – ha tetszik máramarosi – megyei politikus.⁵⁶ Gyógyszerésznek tanult és nem jogásznak, nem a megyei politika jellegzetes dzsentri világából érkezett. Miután szabadelvű párti képviselő volt 1896 és 1901 között, 1902-ben Marosvásárhely polgármesterévé választották. 1912-ig állt a város élén, akkor, amikor a város és a megye az ellenzék megmaradt bástyáinak egyike volt. Bernády 1913-ban megfelelőnek tűnt arra, hogy közvetítsen a kormány, a központ és az ellenzék, a város között. Bernády polgármestersége alatt a város gyorsan fejlődött, ami nem történhetett volna meg a kormány anyagi támogatása nélkül. Ez az évtized egyaránt hozott Tisza-párti (1902–1905, 1910–1912) és Tisza-ellenes kormányokat is (1906–1909). Bernádynak mindenkivel együtt kellett működnie, ha támogatást akart. Nem meglepő tehát, hogy 1913 után, immár a város kormány által kinevezett főispánjaként, sikeresen működött együtt Tisza ellenzékével.⁵⁷ Továbbra sem felelt meg a jellegzetes megyei politikusnak, de sikeresen áthidalta a távolságot a központ és a periféria közt, továbbra is támogatást hozott Marosvásárhelyre, ahol az elit nem az önkolonizáció Máramarosból ismert útját választotta.

Megint csak fontos, hogy ez a helyzet legalább részben megmaradt 1918 után is. Bár Tisza halálával személye soha többet nem lehetett a fő kohéziós erő ellenfelei számára, Bernády közvetítői tapasztalata, személyes kapcsolatai ebből az időszakból jól szolgálták Marosvásárhelyt a következő években is. A forradalmi időszakot Budapesten töltötte, csak 1919-ben tért haza. A magyarországi politikában Bethlen István mellé állt, aki Tisza konzervatív-liberális ellenfele volt, az Erdélyi Szövetség egyik vezetője, 1921-től pedig Magyarország miniszterelnöke. Hazatérését követően Bernády Bethlen sógorával, Mikes Árminnal fogott össze, hogy annak erdőbirtokait átmentsék, és újrakezdte politikai karrierjét is. Az utóbbi esetében nem félt eltérni a magyar kisebbségi politika fő irányától sem.⁵⁸

Nem vált hátrányára, hogy bánya- és erdészeti vállalatok vezetésében hamar megismerte a Romániát hosszú ideig kormányzó Nemzeti Liberális Párt fontos vezetőit. Amikor 1925-ben Bethlen István és Ion Brătianu román miniszterelnök közösen kerestek pártelnököt az Országos Magyar Párt élére, Bernádyra esett a választásuk. Ez mutatta, hogy Bernády hatékonyan közvetített, igaz, a pártvezetés végül saját jelöltjét, Bethlen Györgyöt választotta meg.

Bernády hamarosan kilépett, saját helyi pártot szervezett, a liberálisok pedig ismét Marosvásárhely polgármesterévé tették. Lényegében ismét azt a szerepet játszhatta, amit 1918 előtt.⁵⁹ Bukarestet, az új központot képviselte egy politikailag ellenséges közegben, ahol azonban ő maga képes volt támogatást szerezni a központtól is a helyi fejlesztésekre. Sikerét nemcsak a kortárs statisztikák jelezték,

⁵⁵ Lásd például tárgyalásait a románokkal: SZÁSZ, 1986.

⁵⁶ Bernády életrajzát megírta Fodor János: FODOR, 2017.

⁵⁷ FODOR, 2017. 109–128.

⁵⁸ BÁRDI, 2014. 148–162.

⁵⁹ BÁRDI, 2014. 148–162; FODOR, 2017. 126–129; 144–195.

nemcsak az mutatta, ahogy 70. születésnapját az egész város megünnepelte,⁶⁰ hanem máig élő nagon kedvező emlékezete is.

Brassó: a többség kisebbségben

A legizgalmasabb modell azonban a harmadik, ami Brassóban alakult ki 1910 körül. Részben kétségtelenül a város és a Szászföld sajátosságaiban gyökerezett, bár a városi egység, a városi párt az egész országban elterjedt volt.⁶¹ Itt azonban meghatározó jelentősége lett annak, hogy a dualista politikai berendezkedés határozottan kedvezett a szászoknak is, nem csak a magyaroknak, és a brassói szász vezetők kevésbé féltek a román középosztálytól, mint nagyszebeni (Sibiu, Hermannstadt) társaik. A város társadalmi és politikai hierarchiája berögzült volt a dualizmus idején, a szász pénzintézetek jelentős részben megoldották a tőkebehozatalt, a magyar kormány és a Szász Néppárt 1890-ben megkötött kiegyezése pedig Budapest támogatását is biztosította.⁶² Ez a kiegyezés emlékeztetett a máramarosi önkolonizációra, de mintául szolgált Tisza István román tárgyalásaihoz is, mutatva, hogy a differenciált uralom módszerei nem egyszerű kivételek voltak.

A szászok így képesek voltak saját fejlesztési terveik finanszírozására, akár a kormány nélkül is. Elsősorban a közigazgatás jóindulatára volt szükségük. Ezt pedig parlamenti támogatásért cserébe kapták meg. Brassóban ez a kompromisszum egy helyi választási egyezséget jelentett, amiben a magyar és szász elit 1900 körül felosztotta a megye négy országgyűlési választókerületét, valamint a megyei közgyűlési helyeket. Három országgyűlési helyet kaptak a szászok, egyet – a brassói várost – magyar képviselő. Mivel a census révén a magyar és szász választók elsőprő többségben voltak, könnyedén kivédtek a román jelöltek, vagy éppen a szakadár szászok kísérleteit is.⁶³

A Tisza-ellenes koalíció bukása azonban Brassóban is nyomot hagyott maga után. A helyi magyar politikusok korábban a koalíció mellett álltak ki, sőt, még a katasztrófális 1910-es választáson is sikerült képviselővé választani Szterényi Józsefet, egy mérsékelt ellenzékit, a koalíciós kormány kereskedelmi minisztériumi államtitkárát. A városban és a megyében mégis rá voltak utalva a kormány által biztosított erőforrásokra. Az új főispán, Mikes Zsigmond a Munkapártból érkezett, aki bejelentette, hogy megalakítja a Nemzeti Munkapárt helyi szervezetét is.⁶⁴

A helyi magyar politikusok hamar rájöttek, hogy nincs elég erőforrásuk külön ellenzéki pártszervezet fenntartására, és arra, hogy a kormánypárttal versengjenek. Ezért aztán tárgyalásokba kezdtek a főispánnal arról, miként találhatnának helyet maguknak. Saját helyzetüket erősítendő, megalakították a Brassói Egységes Magyar Végrehajtóbizottságot, ami nyilvános megszólalásaiban hangsúlyozta,

⁶⁰ FODOR, 2017. 201–206.

⁶¹ BEREZ, 2019; BEREZ, 2021.

⁶² EGRY, 2006; EGRY, 2009.

⁶³ EGRY, 2003; DÁCZ, 2013; Zakariás János levele Apáthy Istvánhoz, 1918. január 7. OSZK Kt., Apáthy István hagyaték, Quart. Hung. 2456.

⁶⁴ SZELE, 1910; *A Végrehajtó Bizottság ülése*, 1910; *Béke a magyarság körében*, 1910; WEISZ, 1910a; WEISZ, 1910b; *A brassói magyar választópolgárok*, 1910; WEISZ, 1910c; *A Brassói Magyar Polgári Párt*, 1910; *Zakariás János doktor*, 1910; *A Brassói Magyar Végrehajtó Bizottság*, 1910.

hogy a románok és szászok dominálta városban elengedhetetlen a magyar nemzeti egység. Nem telt sok időbe, hogy elfogadják a főispán egyetlen feltételét a meg-egyezéshez: Zakariás János volt országgyűlési képviselő kizárását, aki 1910 elején a parlamentben fizikailag inzultálta Khuen-Héderváry Károly miniszterelnököt. Ezt követően Mikes készséggel elfogadta az újonnan alakuló Brassói Magyar Polgári Párt (illetve más formában Brassói Egységes Magyar Párt) védnökségét.⁶⁵

Az egyezség nem volt bonyolult: minden pártot feloszlattak, tagjaik csatlakoztak az új szervezethez, ami a város magyarságának egyedüli képviselőjét vindikálta magának. Megígérte, hogy felhagy az úgynevezett pártpolitikával és helyette a nemzeti egységet hangsúlyozta. Éppen ezért azt is megkísérelte, hogy az alsó közép- és a munkásosztályt is bevonja. Ez nem volt túl meglepő, tekintettel a városi magyarság társadalmi jellegzetességeire. Az egység ebben az értelemben aztán nem maradt pusztán ígélet, a párt nagyobb létszámú vezető testületeibe már szép számmal kerültek tagok ebből a körből is: lakatos, vasúti és postai alkalmazott stb.⁶⁶

A nemzeti egységre való hivatkozás már önmagában jelezte, hogy a párt alapvetően kisebbségi etnikai párt. Ezt a program is megerősítette. Eszerint a szervezet fő célja nem politikai, hanem társadalomszervezési: minden magyart megszervezni egyetlen szervezetbe, tekintet nélkül politikai nézeteikre, társadalmi hátterükre, egyúttal pedig megszervezni a város magyar nemzeti életét. Az utóbbi elsősorban kulturális eseményeket, megemlékezéseket jelentett, ünnepek szervezését és a sajátos magyar gazdasági érdekek képviselőjét.⁶⁷

A párt azonnal felváltotta a korábbi magyar pártokat a szászok választási partnereként. Szerényi – egy újságcikke szerint – boldogan csatlakozott, parlamenti képviselőhöz juttatva a pártot. Talán azért is tette, mert ezzel ellenzéki képviselőből félhivatalos kormánypárti lett, de legalábbis a két tábor közé került. A párt révén létrejött nemzeti egységet is üdvözölte, sőt, szerinte az követendő példa lesz nemcsak az erdélyi magyarok számára, hanem egész Magyarországon.⁶⁸ Szerényi párttagsága Tisza bukása után még fontosabb lett, mert ismét államtitkárrá nevezték ki, vagyis Bernádyhoz hasonló közvetítői szerepbe került.⁶⁹

Csakhogyan a brassói centrum-periféria viszony, ellentétben a máramarosi-val és a marosvásárhelyivel, nem élte túl 1918-at. Bár a megegyezés kulcsfigurái (Szerényit kivéve) Romániában maradtak, a helyi magyaroknak nem volt mit ajánlaniuk annak a Romániának, amely elsősorban az amúgy is lojalitásukat kinyilvánító szászokkal akart megegyezni. A Brassói Egységes Magyar Párt anélkül tűnt el a színpadról, hogy feloszlását bejelentették volna. Vezetői a magyar kisebbségi párt helyi, megyei és országos vezetői közt tűntek fel,⁷⁰ ahol azért kamatoztathatták a kisebbségi társadalom- és nemzetépítésben 1918 előtt Brassóban megszerzett tapasztalatukat.

⁶⁵ *A Brassói Magyar Végrehajtó Bizottság, 1910; A Brassói Egységes Magyar Párt megalakulása, 1910.*

⁶⁶ *A Brassói Egységes Magyar Párt megalakulása, 1910.*

⁶⁷ *Brassói Egységes Magyar Párt végrehajtó bizottságának, 1910.*

⁶⁸ SZTERÉNYI, 1910.

⁶⁹ BALATON, 2011.

⁷⁰ GYÖRGY, 2017.

A birodalom szétszalazása, birodalmiság alulról felfelé?

A három modell megmutatja, hogy 1900 körül Magyarország távolról sem volt az az egységes nemzetállam, aminek mutatta magát. A központi kormányzat informálisan differenciált uralmat gyakorolt az ország jelentős része felett, ennek során birodalmi figurákat alkalmazott közvetítőként. A centrum-periféria viszony differenciált uralmon alakuló modelljei ráadásul nem kivételes esetek voltak, legalábbis abban az értelemben nem, hogy rendszerszerű jellegzetességeket tárnak fel Magyarországról: a lehetőséget arra, hogy informálisan eltérjenek az uralom formális, jogszabályokban lefektetett módjától. Fontos kiemelni, hogy három esetből kettő (Máramaros, Brassó) a kormány és a helyi elitek közt kialakult és évtizedekig fennálló alku keretében jött létre. A századfordulón bekövetkezett megerősítésük és egyúttal átalakításuk viszont nem véletlen volt. Ausztria-Magyarországnak a kortársak által érzékelt válságából nőttek ki, abból, ami egyébként átfogó reformterveket is szült. Például Aurel Corneliu Popovici Grossösterreich-tervét, Ferenc Ferdinánd központosító elképzeléseit, vagy éppen az ausztrómarxista személyi autonómia javaslatokat. Részben ebből fakadt az is, hogy a 19. század végétől Ausztriában a birodalmi és a tartományi törvényhozás is megkísérelte a változtatást, akár a választójog kiterjesztésével, akár a tartományi (Morvaország, Bukovina, Galícia) nemzeti kiegyezésekkel.⁷¹

Magyarország sokszor nem volt része ezeknek a terveknek, elsősorban sajátos közjogi helyzete és a jogi egységesítés előrehaladottsága miatt. Ezt a magyar elit, de tulajdonképpen még a rendszer ellenzéke sem volt hajlandó feláldozni, a kormányzatok nem ritkán a társadalmi feszültségeket enyhítő törvényhozástól is elzárkóztak. Ennek ellenére a magyarországi centrum-periféria viszony átférfalását célzó kísérletek a válsághoz kapcsolódtak. A máramarosi modell elsősorban a többnemzetiségű nemességen belüli konfliktust akarta elkerülni, amit hagyományos, bejáratott eszközökkel sikerült is elérnie. A másik két esetben azonban az új megoldások keresése összefüggött a nemzeti mozgalmak és a modernizációs kudarcok kihívásával is. Ezért aztán sokkal kevésbé alapultak a rendi hagyományokat tovább őrző társadalomhoz való alkalmazkodáson (bár bizonyos elemek kétségtelenül ide tartoztak), helyette a központ és a periféria viszonyának új modelljét keresték.

Bár Ciszlajtániához hasonlóan nemzeti konfliktusból eredtek, a céljuk más volt, mint az ottani tartományi kompromisszumoknak és reformterveknek. Az erdélyi magyar regionalisták és a brassói magyar vezetők nem a nemzetiségi jogok kiterjesztésére vagy nemzeti autonómiára törekedtek. Céljuk a magyar dominancia megőrzése volt az egész országban. A bemutatott esetek sajátossága is ebből fakad, azért akarták enyhíteni Magyarország egységes és centralizált formáját, hogy megőrizték annak nemzetállami jellegét. Vagy még provokatívabban fogalmazva: amíg Ciszlajtániában a reformok a birodalom nemzetivé tétele felé mutattak, addig Magyarországon a nemzetállam szétszalazását, az attól való távolodást szolgálták. Látva, hogy az utódállamok mennyire hasonló problémákkal küszködtek, és milyen gyakran alkalmazták – ha csak ideiglenesen is – ugyanazokat a módszereket (sőt, ugyanazokat a végrehajtókat), Magyarország tapasztalata saját

⁷¹ HEIR-WIMMER, 2013; JUDSON, 2016; KUZMANY, 2016.

perifériáival joggal tekinthető a poszt-Habsburg mini- vagy kvázibirodalmisság közvetlen és szerves előfutárának.⁷²

Ez a három eset azoknak is fontos tanulsággal szolgál, akik Ausztria-Magyarországot egységes birodalomként szeretnék megragadni. Bár egyik esetben sem látható a birodalmi eszme felülről lefelé történő közvetítése, mégis azt mutatják, hogy Magyarország, a Monarchia sokszor egyszerűen nemzetállamnak tekintett részállama, fontos birodalmi jegyekkel rendelkezett. Úgy tűnik, a Monarchia egységes birodalomként nem elsősorban felülről lefelé, hanem éppen az ellenkező módon ragadható meg. Tagadhatatlan, hogy innen nézve az Osztrák–Magyar Monarchia sokkal tagoltabb, mint ahogy a birodalmakról gondolkodunk. Nem csak egy vagy két metropolisz és perifériáik viszonyrendszere, hanem a központok és perifériák, sőt a perifériák és perifériák egyenlőtlen kapcsolatrendszere. Az egyes régióknak vagy településeknek a központhoz és egymáshoz való kapcsolatának feltárása segíthet alulról rekonstruálni a birodalmat, és így meghaladni a szakirodalomban gyakorta előforduló kettősséget: a komplex, birodalmi Ciszlajtánia és az egységes magyar nemzetállam együttlését.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári és kéziratári források

ANSJ MM	Arhivele Naționale Secția Județeană Maramureș Liceul Reformat din Sighet Orașul Sighet, inventar 1699, Acte administrative
OSZK Kt. Apáthy István hagyaték Quart. Hung. 2456.	Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Zakariás János levele Apáthy Istvánhoz, 1918. január 7.

Sajtó és nyomtatott források

A Brassói Egységes Magyar Párt megalakulása

1910 A Brassói Egységes Magyar Párt megalakulása. *Brassói Lapok*, (1910. december 2.) 4–5.

A Brassói Magyar Polgári Párt alakuló értekezlete

1910 A Brassói Magyar Polgári Párt alakuló értekezlete. *Brassói Lapok*, (1910. június 4.)

A brassói magyar választópolgárok

1910 A brassói magyar választópolgárok gyűlése. *Brassói Lapok*, (1910. április 3.) 3.

A Brassói Magyar Végrehajtó Bizottság

1910 A Brassói Magyar Végrehajtó Bizottság ülése 1910. november 28-án. *Brassói Lapok*, (1910. november 29.) 4.

⁷² JUDSON, 2016; EGRY, 2015.

A máramarosszigeti ref. lyceum

1917 A máramarosszigeti ref. lyceum jogakadémia, főgimnázium és internátus értesítője az 1916–17-es tanévről. Máramarossziget, [K. n.], 1917.

A máramarosszigeti ref. lyceum

1918 A máramarosszigeti ref. lyceum jogakadémia, főgimnázium és internátus értesítője az 1916–17-es tanévről. Máramarossziget, [K. n.], 1918.

A máramarosszigeti ref. Lyceum

1919 A máramarosszigeti ref. Lyceum jogakadémia, főgimnázium és internátus értesítője 1918–1919-es tanévről. Máramarossziget, [K. n.], 1919.

Az új főispán Máramarosszigeten

1917 Az új főispán Máramarosszigeten. *Máramaros*, (1917. július 22.) 1.

A Végrehajtó Bizottság ülése

1910 A Végrehajtó Bizottság ülése 1910. március 29-én. *Brassói Lapok*, (1910. március 30.) 3.

Béke a magyarság körében

1910 Béke a magyarság körében. *Brassói Lapok*, (1910. április 1.) 3.

Calendarul administrativ

1925 Calendarul administrativ pe 1925. Cluj, [K. n.], 1925.

Brassói Egységes Magyar Párt végrehajtó bizottságának

1910 Brassói Egységes Magyar Párt végrehajtó bizottságának első ülése. *Brassói Lapok*, (1910 december 3.) 3.

Magyarország tiszti cím- és névtára

1917 Magyarország tiszti cím- és névtára az 1917. évre. Budapest, [K. n.], 1917.

Máramaros megértő szelleme

1929 Máramaros megértő szelleme. *Máramaros*, (1929. június 20.) 3.

Máramarosban magyarul mulatnak

1935 Máramarosban magyarul mulatnak. A román alispánt azzal vádolják, hogy boros fejjel a magyar himnuszt énekelte. *Pesti Napló*, (1935. október 20.) 9.

Máramarosi Közművelődési Egylet

1917 Máramarosi Közművelődési Egylet. *Máramaros*, (1917. július 8.) 1.

Pártszervezés

1917 Pártszervezés. *Pesti Hírlap*, 39. (1917. július 26.) 186. sz. 7.

SZELE

1910 SZELE Béla: Gondolkozzunk! *Brassói Lapok*, (1910. március 27.) 1.

SZTERÉNYI

1911 SZTERÉNYI József: Az új alakulat. *Brassói Lapok*, (1911. január 1.) 1.

Városatyák választása

1917 Városatyák választása. *Máramaros*, (1917. december 20.) 2.

WEISZ

1910a Dr. W[WEISZ] I[gnác]: A brassói magyarság ügye. *Brassói Lapok*, (1910. április 2.) 1.

1910b Dr. W[WEISZ] I[gnác]: Prodomo. *Brassói Lapok*, (1910. április 18.) 1.

1910c Dr. W[WEISZ] I[gnác]: A magyarság pártalakulásának kérdéséhez. *Brassói Lapok*, (1910. május 15.) 1.

Zakariás János doktor

1910 Zakariás János doktor lemondása. *Brassói Lapok*, (1910. szeptember 2.) 2.

Szakirodalom**ABLONCZY**

2004 ABLONCZY Balázs: Teleki Pál nemzetről és társadalomról – visszacsatolások előtt és után. In: *A nemzet a társadalomban*. Szerk.: FEDINEC Csilla. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2004. 151–172.

BALATON

2010 BALATON Petra: A székely akció előzménye és története. In: *Székelyföld Évkönyv 2010*. Szerk. MOLNÁR Vilmos – LÖVÉTEI Lázár László – BOTÁR Emőke. Csíkszereda, Hargitai Kiadóhivatal, 2010. 181–207.

2011 BALATON Petra: Szerényi József erdélyi pályafutása. *Levéltári Közlemények*, 82. (2011) 146–170.

2019 BALATON, Petra: The Role of the Hungarian Government in the Development of Peripheries in the Austro-Hungarian Monarchy Focusing the Policy of the Ministry of Agriculture (1897–1914). In: *National Identity and Modernity 1870–1945: Latin America, Southern Europe, East Central Europe*. Eds.: SEMSEY, Viktória – BALATON, Petra – HORVÁTH, Csaba – ROMÁN, José Antonio Sánchez. Budapest–Párizs, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2019. 241–254.

BALOGH

2013 BALOGH Béla: *A máramarossziget református líceum története*. Debrecen, TtREL, 2013.

BÁRDI

2003 BÁRDI Nándor: Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek megjelenítése az 1910-es években. Az Erdélyi Szövetség programváltozatai. *Magyar Kisebbség*, 8. (2003) 3–4. sz. 93–105.

2014 BÁRDI Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyarság történetéből*. Csíkszereda, Pro Print, 2014.

BERECZ

- 2019 BERECZ, Ágoston: German and Romanian in Town Governments of Dualist Transylvania and the Banat In: *Language Diversity in the Late Habsburg Empire*. Eds.: PROKOPOVYCH, Markyian – BETHKE, Carl – SCHEER, Tamara. Leiden, Brill, 2019. 135–159.
- 2021 BERECZ, Ágoston: Top-down and bottom-up Magyarization in multiethnic Banat towns under dualist Hungary (1867–1914). In: *European Review of History/Revue Européenne d'Histoire*, 28. (2021) 1–19.

BURBANK–COOPER

- 2010 BURBANK, Jane – COOPER, Frederick: *Empire in World History. Power and the Politics of Difference*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 2010.

CIEGER

- 2001 CIEGER András: A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. *Századvég*, 20. (2001) 1. sz. 95–118.
- 2003 CIEGER András: Érdekek és stratégiák: a helyi politikai elit érdekérvényesítési lehetőségei a kárpátaljai régió vármegyéiben a dualizmus időszakában. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, (2003) 13. sz. 87–105.

COHEN

- 2007 COHEN, Gary B.: Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy, 1867–1914. *Central European History*, 40. (2007) 241–278.

CSAPLÁR-DEGOVICS

- 2020 CSAPLÁR-DEGOVICS Krisztián: A századfordulós Közép- és Délkelet-Európa értelmezési lehetőségei globális perspektívából: *A new imperial history* és a birodalmi életrajz. *Aetas Történettudományi Folyóirat*, 35. (2020) 4. sz. 144–159.

DÁCZ

- 2013 DÁCZ, Enikő: Auf der Spur interethnischer Beziehungen in drei siebenbürgischen Zeitungen am Anfang des 20. Jahrhunderts. *Donau-Institut Working Paper Nr. 6.*, (2013)

DANNEBERG

- 2018 DANNEBERG, Stéphanie: *Wirtschaftsnationalismus lokal. Interaktion und Abgrenzung zwischen rumänischen und sächsischen Gewerbeorganisationen in den siebenbürgischen Zentren Hermannstadt und Kronstadt, 1868–1914*. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2018.

DEÁK

- 2018 DEÁK Ágnes: Vizsgálat egy megyei királyi biztos ellen visszaélés ügyében, 1863. *Századok*, 151. (2018) 1. sz. 171–214.

EGRY

- 2003 EGRY Gábor: Tradíció és alkalmazkodás: az erdélyi szászok politikai kultúrája a dualizmus idején. *Múltunk*, 48. (2003) 2. sz. 112–158.

- 2006 EGRY, Gábor: Ein anderer Ausgleich, Einiges zur Vorgeschichte des Sachsentages 1890. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 100. (2006) 1–2. sz. 51–61.
- 2009 EGRY Gábor: *Nemzeti védgát vagy szolid haszonszerzés? Az erdélyi szászok pénzügyi rendszere és a nemzeti mozgalom kapcsolata a 19. században, 1835–1914.* Csíkszereda, Pro Print, 2009.
- 2013 EGRY Gábor: Regionalizmus, erdélyiség, szupremácia. Az Erdélyi Szövetség és Erdély jövője, 1913–1918. *Századok*, 147. (2013) 1. sz. 3–32.
- 2015 EGRY Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944.* Budapest, Napvilág, 2015.
- 2020a EGRY Gábor: Zárványok, hagyományok, szakemberek. A magyar közigazgatás és Nagy-Románia működése. In: *Trianon és a magyar közigazgatás.* Szerk.: L. BALOGH Béni. Budapest, Magyar Kormánytisztviselői Kar – Magyar Nemzeti Levéltár, 2020. 131–151.
- 2020b EGRY, Gábor: Unruly borderlands: border-making, peripheralization and layered regionalism in post-First World War Maramureş and the Banat. *European Review of History/Revue Européenne d’Histoire*, 27. (2020) 6. sz. 709–731.
- 2021 EGRY, Gábor: Mit Regionlismus gegen Regionalismus? – Maramuresch zwischen nationalstaatlicher Zentralismus und siebenbürgisch-rumänischem Regionalismus. In: *Regionsmacher in Ostmitteleuropa.* Hg.: CIESLA, Maria – JAGODZINSKI, Sabine – KMAK-PAMIRSKA, Aleksandra – NEBŘENSKÝ, Zdenek – ŘEZŇÍK, Miloš. Osnabrück, Fibre Verlag, 2021. 81–96.

EGRY-ÁBRAHÁM (SZERK.)

- 2019 EGRY Gábor – ÁBRAHÁM Barna (szerk.): *Összeomlás, uralomváltás, nemzetállam-építés 1918–1925.* Budapest, Napvilág, 2019.

FALUSI

- 2020 FALUSI Norbert: *Két nemzet határán: Erdélyi magyar nemzetépítők az európai nagy változásban 1900–1925.* Kolozsvár, Kriterion, 2020.

FODOR

- 2017 FODOR János: *Bernády György. Politikai életrajz.* Marosvásárhely–Kolozsvár, Lector Kiadó, 2017.

GAMMERL

- 2010 GAMMERL, Benno: *Untertanen, Staatsbürger und andere. Der Umgang mit ethnischer Heterogenität im Britischen Weltreich und im Habsburgerreich 1867–1918.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2010.

GÖLLNER

- 1998 GÖLLNER, Carl: *Die Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848–1918.* Köln, Böhlau, 1998.

GYÖRGY

- 2017 GYÖRGY Béla: *A romániai Országos Magyar Párt története 1922–1938.* Csíkszereda, Pro Print, 2017.

HIERS-WIMMER

- 2013 HIERS, Wesley – WIMMER, Andrea: Is nationalism the cause or the consequence of the end of empire? In: *Nationalism and War*. Eds.: HALL, John A. – MALESEVIC, Sinisa. Cambridge, Cambridge University Press, 2013. 212–254.

HIRSCHHAUSEN

- 2016 HIRSCHHAUSEN, Ulrike von: New Imperial History? Programm, Potenzial, Perspektiven. In: *Geschichte und Gesellschaft*, 41. (2016) 718–757.

HITCHINS

- 1999 HITCHINS, Keith: *A nation affirmed: The Romanian national movement in Transylvania, 1860–1914*. Bucharest, The Encyclopaedic Pub. House, 1999.

HROCH

- 2009 HROCH, Miroslav: Reflections on the Role of History in (Re)constructing Regional Identity. In: *Frontiers, Regions and Identities in Europe*. Eds.: ELLIS, Steven G. – ESSER, Raingard – BERDAH, Jean-François – ŘEZŇÍK, Miloš. Pisa, Pisa University Press, 2009. 1–14.

IUDEAN

- 2012 IUDEAN, Ovidiu Emil: Between National Solidarity and Local Interests. The Pro-Governmental Political Orientation of the Romanians in Hungary (the End of the 19th Century the Beginning of the 20th Century). In: *Infusing Research and Knowledge in South East Europe. 7th annual South East European Doctoral Student Conference*. Eds.: BRATANIS, Konstantinos – DRANIDIS, Dimitris – KOKTSIDIS, Pavlos – LAZOURAS, Lambros – NIKOLAIDOU, Eftychia. Thessaloniki, SEERC, 2012. 873–887.

IUDEAN-ONOJESCU

- 2013 IUDEAN, Ovidiu Emil – ONOJESCU, Alexandru: Politics, nationalism, and parliamentarism. The Romanian representatives in the Budapest Parliament (1861–1918). *Transilvanian Review*, 22. (2013) 4. sz. 3–16.

JANOS

- 1982 JANOS, Andrew C.: *The Politics of Backwardness in Hungary 1825–1945*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 1982.

JUDSON

- 2016 JUDSON, Pieter M.: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge, MA, Belknap, 2016.

KOMLOSY

- 2014 KOMLOSY, Andrea: Imperial Cohesion, Nation-Building and Regional Integration in the Habsburg Monarchy. In: *Nationalizing Empires*. Eds.: BERGER, Stefan – MILLER, Alexej. Budapest – New York, CEU Press, 2014. 369–427.

KUZMANY

- 2016 KUZMANY, Börries: Habsburg Austria: Experiments in Non-Territorial Autonomy. *Ethnopolitics*, 15. (2016) 1. sz. 43–65.

LENGYEL

- 2016 LENGYEL, Zsolt K.: Niedergang, Wiederherstellung, Neugestaltung, Zusammenbruch: Ungarische Reform- und Zukunftsentwürfe für Siebenbürgen am Vorabend und während des ersten Weltkrieges. In: *Umbruch mit Schlachtenlärm. Siebenbürgen und der Erste Weltkrieg*. Hg.: HEPPNER, Harald. Köln, Böhlau, 2016. 53–112.

LEONHARD-HIRSCHHASUEN

- 2009 LEONHARD, Jörn – von HIRSCHHAUSEN, Ulrike: *Empires and Nationalstaaten im 19. Jahrhundert*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2009.

MAIER

- 2002 MEIER, Charles: Empires or Nations? 1918, 1945, 1989. In: *Three Postwar Eras in Comparison. Western Europe 1918, 1945, 1989*. Eds.: LEVY, Carl – ROSEMAN, Mark. Farnham, Ashgate, 2002. 41–67.

NAGY

- 2021 NAGY Botond: Mercur a keleti végeken. Határszéli gazdasági környezet és üzleti modellek a dualizmus kori Háromszéken (1867–1918). Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület – Kriterion, 2021.

PAASI

- 1986 PAASI, Anssi: The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity. In: *Fennia. International Journal of Geography*, 1. (1986) 105–146.

PÁL

- 2003 PÁL Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*. Csíkszereda, Pro Print, 2003.

ROTH

- 2010 ROTH, Harald: *Kronstadt in Siebenbürgen. Eine kleine Stadtgeschichte*. Köln, Böhlau, 2010.

SZÁSZ

- 1986 SZÁSZ Zoltán: Az utolsó dualista kísérlet. Tisza István román tárgyalásai. In: *Erdély története III. köt.* Főszerk.: KÖPECZI Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. 1678–1687.

SZENDREI

- 2006 SZENDREI Ákos: A Román Nemzeti Párt választási szereplése és tevékenysége 1905–1910. *Múltunk*, 51. (2006) 2. sz. 54–92.

VALLASEK

2004 VALLASEK Magdolna Mária: Az 1918. évi egyesülést követő jogegyesítési folyamat kérdése Romániában. *Magyar Kisebbség*, 9. (2004) 2-3. sz. 573-590.

VARGA

2020 VARGA Bálint: A magyar birodalom koncepciói a hosszú 19. században. *Századok*, 154. (2020) 6. sz. 1187-1206.

VARGA-KUNA

2016 VARGA-KUNA, Bálint: *The Monumental Nation. Magyar Nationalism and Symbolic Politics in Fin-de-siècle Hungary*. New York-Oxford, Berghahn, 2016.

VERMES

2001 VERMES Géza: *Tisza István*. Budapest, Osiris, 2001.